

УДК 101 (075, 8)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.22>

ОНТОГНОСЕОЛОГІЧНА ЕВОЛЮЦІЯ БУТТЯ В НООСФЕРНОМУ ПРОСТОРИ

Олена Моргун

*Криворізький національний університет,
факультет інформаційних технологій,
кафедра професійної та соціально-гуманітарної освіти
бул. Віталія Матусевича, 11, м. Кривий Ріг, 50027, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-7916-7265>*

У статті запропоновано авторську концепцію ноосферного проєкту як інтегративної моделі онтогносеологічної еволюції, у межах якої нообуття розглядається як керований континуум об'єктно-суб'єктної реальності. Обґрунтовано, що сучасний розвиток складних систем супроводжується зростанням їхньої нерівноважності, ускладненням структурної організації та переходом до нових форм когнітивної взаємодії. У цьому контексті розроблено типологію онтогносеологічного руху, що передбачає п'ять рівнів – від первинного онтологічного становлення до ноосферно-керованого само руху, в якому реалізується єдність суб'єкта і об'єкта ($S \leftrightarrow O$).

Визначено систему фундаментальних обмежень онтоеволуції, зокрема межі активації, та перцепції, які задають граничні параметри розвитку як природних, так і когнітивних процесів. Показано, що ці обмеження мають не лише фізичну, але й епістемологічну природу, пов'язану з можливостями суб'єкта пізнання. Доведено, що їх подолання здійснюється через процес менталізації реальності, який передбачає перехід від сенсорно-образних форм відображення до ментально-аперцептивних структур і суб'єктоцентрованого знання. Особливу увагу приділено ролі ноофактора як механізму регуляції онтогносеологічних процесів та формування керованої реальності – ноореалогнозису. Обґрунтовано, що ноосферний рівень розвитку характеризується виникненням «онтологічного суб'єкта», здатного інтегрувати множинність об'єктів у цілісну світореальність і здійснювати її цілеспрямовану трансформацію. Зроблено висновок, що ноосферний підхід відкриває перспективи для створення нових міждисциплінарних моделей пізнання й управління складними системами в умовах глобальних трансформацій.

Ключові слова: ноосфера, онтогносеологія, менталізація, суб'єкт – об'єкт, фундаментальні обмеження, пізнання, еволюція, ноофактор, реальність.

Концепція ноосферного проєкту розглядає нообуття як керований континуум об'єктно-суб'єктної реальності, який функціонує через операційний ноореалогнозис – епістемологічно організований онтос ноосферного знання. У цьому контексті ноознання не лише набуває онтологічного втілення в різноманітних формах реальності, а й безперервно зростає, акумулюється, здобуває науково-когнітивну технологічність та регулюється у сфері креативно реалізованих екстенцій інтенційних ноосуб'єктів. Таким чином, ідеться про процес референтно-інтенційної самореалізації ноосуб'єктів у створюваних ними креативних продуктах, які функціонують як активні нооб'єкти. У своїй сукупності ці об'єкти формують інтегративну якість операційного ноореалогнозису, тобто керованої реальності. Зазначений процес стає можливим за умови висхідної ноосферної «S–O-активації» суцього – переходу від неактуалізованого стану («онтично суцього») до онтологічно реалізованого стану буттєвого суцього («дійсно суцього»), що супроводжується його розпізнаванням у перцептивних та аперцептивних свідомісно-ментальних об'єктних конфігураціях ноосферної реальності. Така «S–O-активація» здійснюється за умов метакоординаційного залучення ноофактора

© Моргун О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

як прояву «сильного» антропного принципу, що спрямовує активне оперування онтогносеологічними процесами на засадах ноонаукової методології, ноосферно-синтетичного мислення, ноопізнання та безперервного зростання знання [4, с. 114–215].

Ноосферний проєкт має когнітивно-семіотичну репрезентацію в тому сенсі, що він параметризується за тими самими базовими п'ятьма параметрами когнітивно-креативної онтогносеологічної ідентифікації безперервності світу, що й семіотичний проєкт. Водночас змінюється онтогносеологічний вектор цієї безперервної світової континуальності. У світі природних об'єктів, де суще переходить із «невяленого» стану в «явлений», еволюційне становлення буття відбувається в напрямі його втіленості й опредмеченості, об'єктивації та набуття об'єктності в речових і предметних формах. Це відображає природну активність об'єктно-буттєвого існування світу як стабільної, безперервної та безмежно пролонгованої континуальності, що реалізується на різних масштабах, рівнях і у вимірах сущого. Така континуальність проявляється в модусах різновимірної представленості, конденсації та сублімації, природоздійснення й феноменального розмаїття, охоплюючи метафоричні виміри транснатуральності та метабуттєвості.

Граничною формою цієї реально-буттєвості активності є її перехід у стан метаактивності – коли в метамасштабному та метасистемному сенсі вона набуває ознак гіперактивного процесу об'єктутворення. Зокрема, у межах фізичної просторово-часової реальності нашого «субсвіту», що характеризується трьома базовими вимірами представленості, такою граничною формою виступає «максимон». Через максимонну трансформацію відбувається єдинополюве згорання та масштабна інверсія мікро-, макро- і мега-рівнів реальності в їх інтегроване полеіснування (МММ-реальність). У цьому процесі можливий перехід від гранично мікроскопічного формату до гранично мегамасштабного через ефекти «стискання» і «розширення» фізично сущого.

При цьому буттєвісні об'єкти не зникають, а лише долають обмеження чуттєвого сприйняття. Вони репрезентуються у формі суб'єктного екзистування, де суще постає як «суб'єктосуще» – таке, що здійснює саморепрезентацію у формі ментальної екзистенції. У межах цієї метаактивної транснатуралізації сущого формується аперцептивно здатний ментально-рефлектуючий суб'єкт, який сприймає об'єкт буття не чуттєво, а через абстрактно-логічні, понятійні конструкції позачуттєвого мислення. У разі формування сенсорно-необмеженого феномену ментальної суб'єктності первинний «онтологічний рух», спрямований від невтільненого сущого до його об'єктного втілення, трансформується і пролонгується в якісно новий – онтогносеологічний рух. Цей рух набуває двоспрямованого характеру: «втільнений об'єкт → активований суб'єкт» і водночас «активований суб'єкт → втільнений об'єкт». У такій конфігурації він постає як понадскладний процес породження знання, ноознання й метазнання, що реалізується під дією ноофактора через взаємопереходи типу: «актуалізований суб'єкт → когнітивний об'єкт» і «креативний суб'єкт (інтенція) → екстенційний об'єкт (реалізація)». Активність набуває суб'єктно-ментального характеру і постає як ментальна та понадментальна активність ноосферно орієнтованого інтенційного суб'єкта, який здійснює творення й управління екстенційними об'єктами. Процес репрезентується як онтогносеологічний рух «четвертого типу»: «когнітивно-семіотичний суб'єкт → когнітивно-семіотичний об'єкт» [3, с. 203–267]. Подальший розвиток приводить до формування керованого ноосферного саморуху – «руху п'ятого типу»: «креативний ноосуб'єкт → креативний нооб'єкт → операційний ноореалогнозис». Цей «рух знання» має принципово інверсований характер: він орієнтований не лише від об'єкта до суб'єкта (O→S), але передусім від суб'єкта до об'єкта (S→O). Водночас він здійснюється у двонапрямній єдності як цілісне S↔O-відношення, що охоплює конекцію, зв'язок і креативний синтез суб'єктного й об'єктного.

Таким чином, ноосферний онтогносеологічний рух цього типу репрезентує вищу форму ментально-творчої активності, що реалізується як єдність «креативний ноосуб'єкт → креативний ноооб'єкт». Він може бути програмований і здійснюваний у межах ноосферного проекту як керованого процесу суб'єкт-об'єктного творення. У цьому контексті стає можливою інверсія онтогносеологічного руху, за якої вектор «об'єктна екзистенція → суб'єктне буття» трансформується у протилежний – «ноосуб'єкт → ноооб'єкт». Така інверсія відображає розширення реальнісного існування світу в його безперервності через постійне здійснення різних типів онтогносеологічного руху. Відповідні типології можуть бути систематизовані як передумови креативно-синергетичної активації ноосферного проекту. Тенденція до «менталізації суцього» в процесі реальнісної еволюції та відповідного реальнісного представлення проявляється в напрямі формування дедалі досконаліших об'єктних втілень і ускладнених морфопредметних структур. Як зазначав В. І. Вернадський, біосфера Землі є «стійкою динамічною системою», у якій взаємодія живої та неживої речовини створює цілісну, еволюційно змінну структуру, що незмінно діє у своїх основних рисах протягом геологічного часу. [1]. У цьому процесі простежується наскрізний еволюційний вектор, що розгалужується на комплекси взаємодоповнювальних тенденцій.

Зокрема, протягом приблизно 4,5 млрд років існування біосфери ця тенденція проявилася у формуванні дедалі складніших систем, які потребують тоншої рівноваги із середовищем. Це, зі свого боку, зумовлює ускладнення морфологічної організації, розвиток механізмів моделювання та регуляції поведінки. Згідно із сучасним українським науковим осмисленням, еволюція біосфери проявляється як розвиток інтегрованих складних систем, де нижчі рівні утворень є елементами більш складних структур, і ця динамічна зміна станів пояснює історію розвитку як життя, так і людського суспільства [6]. Таке «окультурене буття» об'єктивно потребує менталізації реальності, оскільки активні об'єктні стани суцього досягають своєї онтологічної межі в рамках матеріальної об'єктності біосферного існування («першої природи»). У цих умовах порушується гомеостаз, стабільні стани змінюються фазами неусталеності, нерівноваженості та «режимів із загостренням».

Відповідні рівні онтологічної суб'єкт-об'єктної активності можуть бути представлені у вигляді ієрархії, де найвищий – п'ятий – рівень відповідає ноосферній S–O-активності. Досягнення нового, більш високого рівня гомеостазу в земних умовах передбачає менталізацію буття на вищих рівнях існування – від «менталоіснування» та «культуробуття» до «креатобуття» й «ноосферобуття». У цьому контексті загальний онтологічний рух трансформується в онтогносеологічний і ноосферно-епістемологічний рух, у якому взаємодіють як нементалізована реальність суцього, так і менталізоване буття.

Ця взаємодія реалізується через синхронну, асинхронну та діахронічну дію чотирьох базових онтологічних векторів первинної «онтосволюції»: (1) реальнісне існування в наявності; (2) суще як таке (необ'єктоване суще); (3) суще, об'єктоване в матеріальних формах; (4) менталізоване буття у його співвіднесеності з нементалізованою реальністю. П'ятий онтологічний вектор репрезентує ноосферно керований напрям – регульовану онтогносеологічну автоеволюцію, що охоплює вторинні, третинні та вищі рівні менталізації реальності. Цей процес постає як суб'єктоцентрований метапроцес ноосферогенезу [4, с. 322–415].

Важливою умовою такої прогресуючої еволюції є чергування відносно стабільних періодів, у межах яких накопичується «некорисне розмаїття», та кризових фаз («режимів із загостренням»), під час яких відбувається відбір систем. Для цього потрібне накопичення достатнього ресурсу для зміни стратегій розвитку. У фазах неусталеності кількість можливих сценаріїв розвитку зростає, однак водночас підвищується роль випадковості, що може

призводити як до прогресу, так і до деградації або навіть загибелі системи. Якщо припустити, що концепція нерівноважності систем і зростання їх неусталеності в умовах прогресивної еволюції є коректною, то постає можливість існування синерго-фазових періодичних переходів (у межах запропонованої концепції – періодично-фазових синергопереходів, ПФ-синергопереходів).

Граничною межею цього процесу виступає насичення суцього матеріальною об'єктивністю – своєрідна межа його «натуралізації», що реалізується в мікро-, макро- та мега-рівнях єдиної реальності з різними масштабними калібрами та інверсіями масштабності. З іншого боку, паралельно діє протилежна тенденція – дисипація, ентропійне «розпилення» та трансформація об'єктних утворень, що може призводити до їх морфопредметного розпаду. Таким чином, еволюція постає як взаємодія двох протилежних процесів: об'єктного ускладнення й ентропійної деструкції. Ідея метагомеостазу, яку розвивали Альберт Ейнштейн та Олівер Хевісайд, може бути інтерпретована як прагнення до єдинополюсового об'єднання реальності в умовах досягнення межі подальшого об'єктного ускладнення. Йдеться про граничність матеріально-об'єктного розвитку суцього в його тілесності і предметних формах. Водночас постає питання про можливість збереження досягнутого рівня об'єктності, тілесності та морфологічної організації у відносно стабільному стані (гомеостазі), що забезпечує тривале буттєве існування, зокрема на вищих рівнях онтопредставленості.

Ще Аристотель обґрунтовував, що для актуалізації суцього потрібна «енергія здійснення» – ентелехія, яка забезпечує перехід від потенційного стану (дюнаміс) до актуального (енергейя). У цьому сенсі можна говорити про першу граничну межу – межу активації суцього, що визначає можливість переходу до реальносуцього буття. Водночас ця межа виступає і як фундаментальне обмеження: не вся потенційність може бути реалізована. Якщо ж розглядати процес із позиції «сили дії», виникає друга фундаментальна межа – обмеження інтенсивності реального здійснення. З позицій сучасної фізики це відповідає фундаментальним взаємодіям природи, зокрема сильній, слабкій, електромагнітній та гравітаційній взаємодіям, а також їх інтегративним формам (зокрема, електрослабкій взаємодії), що визначають граничні параметри структурної організації та динаміки фізичної реальності. Фундаментальні обмеження онтоєволюції можуть долатися не лише в межах матеріально-об'єктної реальності, але й на рівні ментально-аперцептивної активності. Йдеться про таку форму ментальної понадактивності, яка перевищує граничні параметри активації та реалізації суцього в межах його об'єктного існування.

На цьому рівні виникає феномен онтологічної цілепокладності – спрямованості онтологічного руху як цілісного процесу. Це зумовлює необхідність появи «онтологічного суб'єкта», який інтегрує множинність об'єктів у єдину холістичну світореальність і детермінує її розвиток. Такий суб'єкт набуває творчого статусу, оскільки здійснює активацію суцього, оперує об'єктами та забезпечує континуальне розширення реальності. Цей суб'єкт постає як онтологічний ноосуб'єкт, що функціонує в системі фундаментального S–O-зв'язку та реалізує ноофактор як механізм стабілізації та розвитку світореальності.

Зазначений метапроцес може бути представлений у вигляді послідовності етапів:

1. Подолання фундаментальних обмежень. Йдеться про зняття двох базових меж: першої – ГМ-активації; другої – ГМ-актантності. Унаслідок цього активність переходить від кількісного до якісного зростання, набуваючи онтологічного статусу та трансформуючись у ментальну гносеоякість.

2. Формування онтогносеологічного руху. Первинний онтологічний рух у своїй натуралізованій формі доповнюється ментальним компонентом, що пов'язано з виникненням свідомості. Це призводить до трансформації онтологічного руху в онтогносеологічний – як єдності існування й пізнання.

3. Перцептивна актуалізація буття. Виникає нова якість – «перцептивне буття», що в антропному вимірі проявляється як сенсорно-образне сприйняття реальності. Воно супроводжується емоційно-афективними станами (широкий спектр переживань), які виступають формою інтеграції досвіду буття.

4. Подолання нефундаментальних перцептивних обмежень. Обмеження, пов'язані з природними можливостями сприйняття, можуть долатися через розвиток перцептивних і когнітивних механізмів. Це передбачає розширення сенсорного досвіду, інтуїтивні та креативні форми пізнання, а також підвищення рівня абстракції мислення. В академічному контексті ці процеси доцільно інтерпретувати як розвиток розширених когнітивних і перцептивних моделей, а не як буквальну «понадчуттєвість».

5. Подолання фундаментальних обмежень позаантропного типу. У випадках взаємодії з неантропними або позалюдськими формами організації реальності виникає потреба у використанні аперцептивних і абстрактно-логічних механізмів пізнання. Це передбачає перехід до багатовимірного мислення й моделювання реальності поза межами безпосереднього сенсорного досвіду. У межах ноосферного підходу така взаємодія може бути інтерпретована як процес формування універсального когнітивного поля, опосередкованого дією ноофактора [4, с. 305].

У процесі ускладнення онтоєволюції постає третє фундаментальне обмеження (ФО), яке можна визначити як граничну межу переходу «впізнання → розпізнання → пізнання → фактологічне знання → істиннісне знання». Це обмеження проявляється як граничність перцептивної сенсифікації та пов'язане з досягненням меж розпізнання й таксономізації реальності. Зазначена межа виникає в умовах виходу пізнання за межі звичних масштабів і форм буття. Для сучасного людства це проявляється, з одного боку, у космічній експансії – освоєнні макрокосмічного простору й усвідомленні місця людини в універсумі, а з іншого – у проникненні в мікросвіт за допомогою високоточних інструментів, що забезпечують дослідження фундаментальних рівнів реальності. Унаслідок цього відбувається зближення мікро- і макромасштабів у межах єдиного реальнісного континууму.

Однак така інтеграція масштабів створює принципові труднощі для пізнання, оскільки виходить за межі безпосередньо доступних перцептивних і когнітивних структур. Це потребує формування нових «світорозумових принципів», які можуть бути інтерпретовані як фундаментальні онтологічні метапринципи. Подолання цієї граничності можливе лише за умови методологічно організованого процесу пізнання, що передбачає перехід до «граничного пізнання» (ГМ-пізнання) і формування позамежового знання. У межах запропонованої концепції такий перехід пов'язується з менталізацією реальності, тобто з підсиленням ролі суб'єкта пізнання, його концентрації та суб'єктоцентрованості знання. Таким чином, третє фундаментальне обмеження (сенсифікаційне) трансформується у четверте – обмеження перцептивного розпізнання й таксономії. Воно визначає межі формування сенсорних образів та їх когнітивної інтерпретації. У цьому контексті можна говорити про існування двох граничних станів перцепції: надлишкової образності (гіперсенсифікації), коли відбувається перенасичення образними структурами, та редукції сенсорності, коли сприйняття переходить в абстрактно-ментальний або позасенсорний режим.

З позицій сучасної науки такі стани доцільно інтерпретувати через концепції інформаційно-польових процесів і квантово-хвильової природи реальності. Людина може фіксувати 75 «елементів буття» (3 – «постійні», але «непроявлені», 72 – «непостійні», але «феноменальні» і «проявлені»), а загалом маються до 1000 «дхарм» як «одиниць змін» та «елементів буття», що розрізняються як «хвилювання» почуттєвого буття. У цьому сенсі «хвилювання елементів буття» може бути співвіднесене з динамікою складних систем

і процесами обробки інформації. В антропосприйнятті таких «польових хвиль» це має свій «кінець», і тому «хвилювання елементів» поступово заспокоюється та «згасає» разом зі «стражданням» [5]. Водночас нейрофізіологічні дослідження показують, що сенсорні системи людини функціонують як механізми селекції та редукції інформації. Наприклад, зорова система обробляє значно більший обсяг сигналів, ніж усвідомлюється суб'єктом, що зумовлює необхідність фільтрації («сенсорного шумоподавлення») для формування цілісного образу світу. Отже, обмеження пізнання пов'язані не лише з об'єктивними характеристиками реальності, але й з когнітивними можливостями суб'єкта. Ось чому «сенсорна система, котра не володіє здатністю перетворення отриманої інформації у її осмислене усвідомлення, остається сліпою, оскільки «не має критеріїв відділення корисних сигналів від шуму» [2, с. 89]. Подолання цих обмежень можливе через перехід від сенсорно-образного рівня до ментально-аперцептивного, де надлишкова інформація інтегрується, структурується і трансформується у форми глибинного знання.

Таким чином, наша «почуттєва антропосистема» вибірково деактивує і сенсibiliзує тільки необхідні для актуального буття «сенсорні сигнали» поточного існування людини. Але вони можуть значно підсилюватись і «розширюватись» екстрасенсорно та гіперпочуттєво внаслідок величезного «перцептивного діапазону» людського сприйняття та «понадсприйняття» («випереджальна аференція»). Наприклад, піднімати почуттєвість на екстрасенсорний рівень «біоінформаційного сприйняття» з підвищенням швидкості нейросигналів з 100 м/с до швидкості звуку (300 м/с) і вище – до 10 тис. м/сек. Однак ще вищий рівень сенсibiliзації є неможливим, а тому починає формуватися й «конструктивно складатися» механізм «перетворення-преображення» матеріального в ідеальне з відповідними ідеально-ментальними, аперцептивними та свідомісно-мисленневими операціями – «згорнутими образами» в абстрагованих поняттях [3, с. 86]. За досягнення четвертої граничної межі «ГМ-сенсibiliзації» людський мозок переходить на ментальний режим «інформаційної обробки» світобуття через його розумово-ноосферне «ГМ-розпізнавання» і «ГМ-таксономію» морфообразів у їх біоінформаційному розмаїтті. А з цим починає працювати ментально-свідомісний механізм «перетворення-преображення» матеріального в ідеальне – причому подібний механізм може працювати в найрізноманітніших режимах і діапазонах [4, с. 208] Ці ментально-свідомісні режими (МСР) постійно ускладнюються, піднімаючись на семантико-семіотичний і ноосферний рівень «обміну – розподілу – комплексування – інтегрування» інформації, що й розглядається у відповідних семантичному та ноосферному проєктах.

Результати дослідження дають змогу стверджувати, що розвиток ноосферного буття в його вищій вдосконаленості реалізується через системне впровадження ноосферного проєкту, що поєднує трансформаційно-реконструктивну раціональність із креативним синтезом. Це забезпечує цілісне когнітивне й семіотичне розуміння сутності, її розпізнавання та таксономізацію, створюючи підґрунтя для формування стабільного ноореалогнозису високого рівня буттєвісної екзистенції.

Список використаної літератури

1. Вернадський В. І. Біосфера. Київ : Наукова думка, 1998. 456 с.
2. Гейзенберг В. Фізика і філософія. Частина і ціле / пер. з нім. В. Артеменка. Львів : Астролябія, 2011. 336 с.
3. Капіца В. Ф. Гносеологічні перетворення знання і ноуменальне пізнання. Кривий Ріг : Видавничий центр, 2011. 387 с.

4. Капіца В. Ф. Онтологічні виміри буття і філософія онтогенезису. Кривий Ріг : Видавничий центр, 2012. 491 с.
5. Щербак О. С. Стародавня індійська філософія. Київський університет, 2004. 183 с.
6. Protasov A., Barinova S. The Evolutionary System of the Biosphere and the Metameric Concept of Its Evolution: From the Past to the Future. *Encyclopedia*. 2024. Vol. 4 (2). P. 900–914. DOI: 10.3390/encyclopedia4020058.

ONTOGNOSEOLOGICAL EVOLUTION OF BEING IN THE NOOSPHERIC SPACE

Olena Morhun

Kyryvyi Rih National University,

Faculty of Information Technology,

Department of Vocational and Social-Humanitarian Education

11 Vitalii Matushevych St., Kryvyi Rih, 50027, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-7916-7265>

This article presents the author's concept of the noospheric project as an integrative model of ontognoseological evolution, within which noo-being is viewed as a controlled continuum of object-subject reality. It is argued that the contemporary development of complex systems is accompanied by an increase in their non-equilibrium, a complication of their structural organization, and a transition to new forms of cognitive interaction. In this context, a typology of ontognoseological motion has been developed, comprising five levels—from primary ontological formation to noosphere-controlled self-motion, in which the unity of subject and object ($S \leftrightarrow O$) is realized. A system of fundamental constraints on ontological evolution has been identified, specifically the limits of activation, octantity, cognition, and perception, which define the boundary parameters of development for both natural and cognitive processes. It has been shown that these constraints are not only physical but also epistemological in nature, linked to the capabilities of the knowing subject. It has been proven that these constraints are overcome through the process of mentalization of reality, which involves a transition from sensory-imaginative forms of representation to mental-apperceptive structures and subject-centered knowledge.

Particular attention is paid to the role of the noo-factor as a mechanism for regulating ontognoseological processes and the formation of a controlled reality—noo-realognosis. It is substantiated that the noospheric level of development is characterized by the emergence of an “ontological subject” capable of integrating the multiplicity of objects into a holistic world-reality and carrying out its purposeful transformation. It is concluded that the noospheric approach opens up prospects for the creation of new interdisciplinary models of cognition and management of complex systems in the context of global transformations.

Key words: creativity, self-actualization, self-realization, personality, self-identificat.

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026